

ALAPNYELVI ÖRÖKSÉG ÉS ÚJ ETIMOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEK

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Témaválasztásomnak két oka van. Az egyik az, hogy az idei szegedi nyelvtörténeti konferencia Nyíri Antal professzor emléke előtt tiszteleg, s az ő munkásságában fontos szerep jutott az etimológiai kutatásoknak. A másik ok: szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az etimológiai vizsgálódásnak nem csupán az egyes lexémák eredeztetése a feladata, hanem – elsősorban jelentéstani és művelődéstörténeti szempontból – feltétlenül érdemes kiterjednie a lexémák közötti származásbeli összefüggések feltárására is, beleértve azok szótárbeli tükrözését.

A szókészlet eredetbeli rétegeit tekintve az összefüggések vizsgálatának szükségessége és lehetősége más és más, de felkutatásuk minden származási kategóriában célszerű. A belső keletkezésű elemek eredetmagyarázata nem is volna lehetséges az összefüggések megragadása nélkül, az ősi örökség és a tágabb értelemben vett jövevényszavak világában azonban általában a kelleténél kevesebb szó esik róluk.

Az etimológiai összefüggések feltérképezésének és szótárbeli bemutatásának a kérdésköre régóta foglalkoztat. Előbb a szláv jövevényszavak vizsgálatából kiindulva fordultam feléjük (Horváth 1991), majd általánosabb elméleti-módszertani nézőpontból (Horváth 1995, 1996). Az EWUng. mutatójának (1997) összeállításakor pedig nekem jutott feladatul az etimológiai utalórendszer megszerkesztése. (Itt is szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik akkori munkámat segítették, elsősorban S. Hámori Antóniának.)

A mostani előadásban az alapnyelvből örökölt lexémáknak a magyarban felfedezhető származási kapcsolataival foglalkozom, és sort kerítek arra is, hogy néhány újdonsággal kiegészítsem az EWUng. utalórendszerét.

2. Elemzésem vezérfonala a TESz. és az EWUng. összevetése: főként azt igyekszem kiemelni, miféle újdonságokkal szolgált a német nyelvű szótár az elődjéhez képest. Rokonosnak vagy rokotalannak aszerint nevezem a tárgyalandó szavakat, hogy van-e a két etimológiai szótárnak olyan címszava (vagy azzal azonos értékű alcímszava), amellyel eredetbeli kapcsolatba hozhatók. Ebből persze az is következik, hogy a rokonon mindig magyar lexémát értek, nem pedig más uráli (vagy egyéb) nyelvben felfedezhető megfelelőt. A lexémák között alapnyelvi származtatásuk biztos vagy nem kétségtelen volta szerint nem teszek különbséget, és sokszor beszélek álta-

lában az alapnyelvről pontosabb szűkítés (uráli, finnugor, ugor) nélkül, sőt az alapnyelvi rétegeket a konkrét adatközlésen kívül alig említtem. A címszavak megnevezését az EWUng.-hoz igazítom.

Először az alapnyelvből örökölt lexémák összefüggéseiről szólok, azután az ősi örökséghez tartozó és a nem rokon nyelvekből való magyar szavakéiról, ezt követően a két kapcsolattípus kombinálódásáról, végül az EWUng.-hoz képest is újdonságot jelentő felvetésekről.

a) Az **alapnyelvből örökölt** lexémák között számos olyat találunk, amely a TESz. szerint rokotalan, és az EWUng.-ban is az maradt: *dug, emel, holló, mély, nevet, tél* stb.

Sokkal ritkább eset, hogy az ősi örökséghez tartozó elemek származásbeli összefüggését (valamilyen módon) mindkét szótár, azaz már a TESz. is jelzi. Ilyen kapcsolat például az *ágy* és *anya* főnevéké, az *alkot* és *olt¹* 'fát nemesít, oltóanyagot a szervezetbe juttat stb.' igéké, az *az¹* és *ez¹*, illetőleg a *te* és *ti* névmásoké, valamint a *here* : *hím¹* 'élőlény hímje' : *húsz* hármazé.

Mondandóm szempontjából érdekesebbek azok az esetek, amelyekben az EWUng. újdonságot hoz elődjéhez képest. Ezek vizsgálatához előljáróban érdemes kiemelni a TESz. és az EWUng. utalórendszere közötti különbséget: a TESz.-ben a szöveges eredetmagyarázatokon kívül a szócikkek végén találunk összevető utalásokat, míg az EWUng. az utóbbi szakaszt a mutatójába helyezte át.

A TESz.-beli rokotalanságot az EWUng. ritkán szünteti meg olyan módon, hogy az alapnyelvi eredetű lexémákat már magában a szócikkekben, vagyis a szöveges eredetmagyarázatban összekapcsolja. Erre a megoldásra példa a *köd* [ur. **kintz* v. **küntz* 'köd, gőz, füst'] és a *kedv* [ugr. **köntz* 'kedv, hangulat'] összefüggésének jelzése, és ilyennek mondható annak a megállapítása is, hogy a *mese* [ugr. **mańcz* v. **macz* 'mese; mesél'] összefügg a *magyar* előtagjával [ugr. **mańcz* 'férfi, ember; nem, törzs, frátia'].

Sokkal jellemzőbb megoldás, hogy az újdonságot az EWUng. mutatója tartalmazza. – A mutató szerkesztésekor erősen meglepett, hogy az alapnyelvi elemek összefüggéseit a korábbi szakirodalom (beleértve a TESz.-t is) nemegyszer olyankor sem tárta fel, ha a kapcsolat meglehetősen nyilvánvaló. Jómagam legalábbis ilyeneknek látom a következő, a jelentéstan oldaláról nézve metonimikus összefüggéseket: *háló* [ur. **kalz(-mz)* 'háló'] és *hal²* főnév [ur. **kala* 'hal'], *rács* [fgr. **račz* 'rács, rács alakú halfogó rekeszték'] és *rész* [fgr. **račz* 'lyuk'], *nyel* [ur. **ńele-* v. **ńēle-* 'nyel'] és *nyal* [ur. **ńole-* v. **ńōle-* 'nyal'], illetőleg *nyelv* [fgr. **ńülmä* 'nyelv']. Máskor a lexémák alapnyelvi formái vagy jelentései között mutatkozik ugyan olyanfajta eltérés, amely összekapcsolásukat némiképpen megnehezíti, de az összefüggést ezekben az esetekben szintén legalább valószínűnek tartom: *szirony²* 'a hónap olvadás után megfagyott felzíne; zúzvara, hódara' [ur. **šarz* '(megfagyott) hó, jégréteg a havon'] : *száraz* [fgr.

**šar3-* 'szárad', *nap²* 'anyós' [fgr. (? ur.) **an3(-pp3)* 'anyós'] : *anya* [ur. **aña* 'fivérnek v. nagybácsinak a felesége; ? anya'], *harag* [fgr. **kur3* 'harag; haragszik'; vö. ur. **kora-* v. **kura-* 'nyúz, lehánt'] : *hárínt, hárít* [ur. **kur3* 'görbe, ferde; görbít, ferdít'], *segg* [fgr. **šänk3* 'ülep'] : *ség* 'domb, hegy' [fgr. **čünkä* v. **čünkä* 'domb'], *sovány* [fgr. **čupa* 'sovány'] : *szupojkó* 'sovány; kicsi' [fgr. **čuppa* 'keskeny, szűk'], *vés* [fgr. **βänč3* 'vág; kés'] : *vásik* [fgr. **βač3-* 'vakar, kapar, dörzsöl'], *ágyék* [ugr. **ańč3* 'far, altest'] : *agy* [fgr. **ońča* 'elülső (rész)'], *harkály* [ugr. **kar3* 'harkály'] : *horol* 'karcol; üt' [fgr. **kor3-* 'vakar, kapar, dörzsöl']. – Az eddigiekben olyan példákat hoztam az EWUng. mutatójából, amelyekben a szópárok első tagjának a második tagon kívül nincs más rokona. Természetesen előfordul azonban az is, hogy az alapnyelvből örökölt szónak alapnyelvi származású társán kívül belső keletkezésű rokonai szintén vannak. Helykímélés céljából azonban az ilyen esetek példasorában is csak az ősi örökségeket említem: *csuk* [ur. **čukka-* 'bezár, becsuk'] : *zsugorog* 'zsugorodik; szűkölködik' [ugr. **čünk3-(r3-)* 'zsugorodik'], *ég²* főnév [fgr. **sähe* 'levegő'] : *sző²* 'szőke, fakó' [ugr. **sän3* 'világos, tiszta'], *vessző* [fgr. **βač3* 'vékony, hajlékony ág'] : *fasz* [fgr. **pač3* 'hímvesző']. A *fehér*-nek [fgr. **päj3* 'fehér; fénylik'] a *fény*-nyel való összefüggése ugyancsak beilleszthető ebbe a sorba; a *fény* esetében azonban magának a szócikknek a szövege jelzi a rokonságot, így a szópárt akár korábban, a *köd* : *kedv* mellett is említhettem volna. – Különlegesnek mondható a *zaj¹* [fgr. **šoje* 'zaj, hang; hangzik'] : *zaj²* 'jégzajlás' [fgr. **saka* v. **čaka* 'zajló jég; vékony jégréteg'] párnak az esete. A TESz. még elvetette összekapcsolásuk lehetőségét. Az EWUng. szerint a *zaj²* vagy jelentéskülönüléssel keletkezett a *zaj¹*-ből, vagy szintén finnugor örökség, s hogy összefüggésük az utóbbi esetben is lehetséges, arra a szótár mutatója figyelmeztet.

Az EWUng. újdonságaként eddig olyan összefüggéseket hoztam szóba, amelyekben a szópár első tagja a TESz. szerint még teljesen rokontalan volt. Bőven vannak azonban olyan esetek is, amelyekben a címszónak már a TESz.-ben is volt belső keletkezésű rokona, s az EWUng. mutatója többletként említi alapnyelvi származását. Ilyenek például a következő párok: *fő¹* ige [ur. **peje-* 'fő; főz'] : *fűt* [ugr. **pil3-* 'ég <ige>'], *elő¹* 'elülső (rész)' [fgr. (? ur.) **ede* 'elötér, elülső (rész)'] : *elv¹* 'vmin túli terület' [ugr. **äl(3)-m3* 'másik oldal'], *szel* [fgr. **šälä-* 'vág'] : *szil¹* 'vág, hasít' [fgr. **šale-* 'vág, hasít'], *tar²* 'tarkó' [fgr. **tur3* 'tarkó'] : *torok* [ugr. **tur3* 'torok; nyak']. Jelentéseni érdekessége miatt külön is szeretném felhívni a figyelmet a *gyalog* [fgr. **jalka* 'lábfej; láb'] : *jel* [fgr. **jälke* 'nyom; folt'] párra. Ez egyébként (a *szel* : *szil¹* párral együtt) az eltérő hangrendű alapnyelvi elemek összefüggését is példázza. – Érdekes jelenség, hogy az összefüggés gyakran az ősi nomenverbumok kérdéskörét is érinti: *áj²* 'völgy; nyílás' [ur. **aŋe* 'nyílás, bevágás, mélyedés'] : *old* [fgr. **aŋa-* 'old, nyit'], *hal¹* ige [ur. **kola-* 'meghal'] : *hagymáz* [fgr. **kolja* 'rossz szellem'], *ágy* [fgr. **ađ3* v. **ođ3* 'fekhely; ágyaz'] : *alszik* [fgr. **oda-* 'alszik, fekszik'], *csap¹* ige [fgr. **čapp3-* 'csap, üt'] : *csepp* [fgr. **čəpp3* 'csepp; csepeg'], *csíp* [fgr. **čəpp3* 'csipet;

megcsíp') : *csúp* 'csúcs' [fgr. **čupp3* 'csúcs'], *kér²* 'kéreg' [fgr. **kere* 'kéreg'] : *kerül* [fgr. **kerš* 'kör, gyűrű'; kerek; forog, forgat'], *sző¹* ige [fgr. **šäŋe* v. **šäk3* v. **šäŋ3* v. **šäβ3* 'hajfonat; fon'] : *szőr* [ugr. **säŋ3-r3* v. **säkr3* 'szőr']. – Akad olyan lexéma is, például az *üt* [fgr. **äkt3-* 'üt, vág'], amely kétfelé kapcsolódik: *edz* [ugr. **ät3-* v. **ätt3-* '(acélt) edz'], ill. *utál* [ugr. **akt3* 'okádás; okád']. Ugyanez elmondható az *ereget*-ről [fgr. **šär3-* 'ereszt; kiterít'] is: *ér³* 'patak' [fgr. **šer3* v. **šär3* 'patak'], ill. *ár¹* 'árad' [ugr. **θar3* 'árterületen keletkezett tó'].

b) Az alapnyelvből származó lexémák olyan társakkal is rokonságban állhatnak, amelyek nem ősi örökségként, hanem jövevényszóként kerültek a magyarba. Az ilyen összefüggések az uráli (finnugor, ugor) nyelvcsalád **külkapcsolatairól** tanúskodnak. (Az idegen nyelvi adatokat bővebben l. az EWUng. megfelelő szócikkeiben!)

Elsőként egy olyan (az EWUng. mutatójában újdonságként megjelenő) összefüggést említek, ahol a szópár második tagja **rokon nyelvből**, az őspérmiből kerülhetett jövevényként a magyarba: *köz* [fgr. **kits* v. **küts* 'közép'] : *küszöb* [finn-permi **keske* 'köz; közép'] .

Az ugor–**törökségi** kapcsolat tanújaként csupán olyan példát idézhetek, amely már a TESz.-ben is megvan: *hattyú* [ugr. **kottŋ3* 'hattyú' < ótörök; vö. csagatáj *gotan* 'pelikán'] : *gödény* (< ótörök).

Az alapnyelvi elemek **indoeurópai** kapcsolatai között van olyan, amelyet már a TESz. is jelez: *arany* [ugr. **θaraña* (< **saraña*) 'arany; réz'; vö. ném. *Arsen* 'arzén'] : *arzén* (< német); sőt ezt az összefüggést csak a TESz. tünteti fel, mivel az *arzén* nem került be az EWUng. címszavai közé. Az indoeurópai vonalon azonban más lexémák is köthetők az *arany*-hoz (eredetükhöz vö. pl. aveszta *zaranya-* 'arany'), ez a kapcsolás viszont már az EWUng. mutatójának újdonsága: *zelnice* 'madárceeresznye' (< ? szlovén), *zöld* (< alán v. a *sző²* 'szőke' származéka).

Az *olvas*, *ostor*, *ara* szavakat a TESz. még rokotalanokként szerepelteti; csak igen óvatosan, konkrétumok közlése nélkül veti fel előzményeik indoeurópai kapcsolatainak a lehetőségét. Az EWUng. mutatójában viszont már megvan a rokonítás: *olvas* [fgr. (? ur.) **luke* 'szám; számol'; vö. lat. *legere* 'olvas'] : *legenda* (< latin), *ostor* [ugr. (? fgr.) **očt3-r3* 'vessző; ostor'; vö. aveszta *aštra* 'ostor'] : *ágál* (< latin), *ara* [ugr. **ar3* 'anyai rokon; az anya öccse'; vö. aveszta *brātar* 'fivér'] : *barát* (< szláv), *bubi* (< német), *fráter* (< latin). – A *száz* esetében a TESz. megvilágítja ugyan a finnugor előzmény indoeurópai eredetét, de nem említi ennek az indoeurópai etimonnak azokat a képviselőit, amelyek nem örökségként, hanem átvétel útján jutottak a magyarba. Az EWUng. mutatója pótolja ezt a hiányt: *száz* [fgr. **šata* 'száz'; vö. óind *śatám*; lat. *centum*: 'száz'] : *centi* (önállósulás részfordítás nyomán, nemzetközi minta), *toklász* 'üres kalász stb., tkp. száz kalász' (< déli szláv v. szlovák).

A *víz*, *árva*, *ház*, *hét¹* (számnév) címszavak a TESz.-ben sem társtalanok, utalásokat találunk belső keletkezésű rokonaikra. Szócikkeik szövege több-kevesebb konk-

rétsággal az indoeurópai kapcsolatok tényét vagy lehetőségét is jelzi, de az indoeurópai etimonnak a magyarba jövevényként került képviselőiről már nem kapunk tájékoztatást. Az EWUng. mutatója viszont az ezeket érintő összefüggéseket is jelzi: víz [ur. **βete* 'víz'; vö. óind *udakám* 'víz'; gót *watō* 'folyó'; lat. *unda* 'hullám'; ószláv *voda* 'víz'] : *hidra* (< latin), *vazelin* (< nemzetközi), *vidra* (< szláv), – *árva* [fgr. **orpa(sə)* v. **orβa(sə)* 'árva; özvegy'; vö. óind *árba-* 'kicsi, fiatal, gyenge; gyerek'] : *rab* (< déli szláv, valósz. szerbhorvát), – *ház* [fgr. **kota* 'sátor, kunyhó, ház'; vö. óind *kuti-* 'kunyhó'] : *huta* 'kohó, olvasztókemence' (< német), – *hét*¹ számnév [ugr. **θáptə* (< **sáptə*) 'hét (számnév)'; vö. óind *saptá* 'hét (számnév)'] : *szeptember* (< latin).

c) Bár csupán kivételesen, előfordul az is, hogy az ősi örökséghez tartozó szónak van mind alapnyelvi származású, mind jövevényként a magyarba került (vagyis külkapcsolatról tanúskodó) rokona. Ezt a **kombinációt** példázza a *fon* [ur. **puna-* 'fon'; vö. gót *spinnan* 'fon'] esete. Az egyik olyan utalást, amely alapnyelvi összefüggésnek a lehetőségét jelzi, már a TESz.-ben is megtaláljuk: *fan* '(nemi) szörzet; bozót' [fgr. **puna* 'szőr']. Az EWUng. mutatója ehhez hozzátesz egy másikat: *bonyolít* [fgr. **puña-* 'gombolyít, göngyöl']. Az indoeurópai kapcsolatot pedig a németből jövő *font-*ra való utalás képviseli. A mutatóbeli utalórendszerben egyébként a *fon* a *font* közvetítésével további lexémákkal is összefüggésben áll: *panzió* (< nemzetközi), *pénz* (< szláv) stb.

d) Az összefüggések bemutatását néhány **felvetéssel** szeretném zárni, olyan utalások említésével, amelyek még az EWUng. mutatójába sem kerültek be. Van közöttük olyan, amelynek a szerepeltetése a mutató szerkesztésekor szóba került, de óvatosságból lemondunk róla; akad olyan is, amelyet később fedeztem fel. Négy új lehetséges összefüggésre szeretném most felhívni a figyelmet: az első három az alapnyelv keretei között marad, a negyedik indoeurópai vonatkozású.

Sem hangtani, sem jelentéstani akadályát nem látom a *lapos* [ur. **lappə* 'lapos; felület; lapul'] és a *lep* [fgr. **läppə* 'tető; befed'] összekapcsolásának.

A jelentéseket tekintve kifogástalannak, a hangalakot tekintve kevésbé tökéletesnek, de semmiképpen sem lehetetlennek tartom a *lék* [ur. **lekka* 'lyuk, hasadék; vág, hasít'] és a *lyuk* [fgr. **loβkkə* 'lyuk, nyílás, barlang'] rokonítását.

Hasonlót mondhatok egy bonyolultabb, négy szó alkotta összefüggésláncról. Az összekapcsolás gondolata a *késa* 'harc, vita; kín' [fgr. **kiškə-* 'tép, szakít'] történetét vizsgálva fogalmazódott meg bennem. Ez a kihalt szó részint metaforikus, részint metonimikus viszonyban lehet a *kés*-sel [fgr. **kečə* 'kés']. A jelentést tekintve gond nélkül kapcsolható hozzá a szaggató fájdalommal járó betegséget jelölő *köszvény* [fgr. **kešə-* 'tép, szakít']. A rokonság negyedik tagjának pedig a mély hangrendű (s ehhez illően *h* kezdetű) *hasad*-ot [ugr. **kačə-* 'reped, szakad'] tartom. Úgy vélem, a kisebb-nagyobb hangtani nehézségek ezt az etimológiai összekapcsolást sem döntik meg.

Utolsó, indoeurópai vonatkozású példám pedig ez: *laza* [ugr. **lász* 'széles, laza, tág'; vö. lat. *laxare* 'könnyít, old, enyhít'] : *laxál* '(beleket) meghajt' (< latin).

3. Úgy vélem, az uralisztikában az etimológiai kutatások ma sem szentelnek elegendő figyelmet az összefüggések vizsgálatának. Előadásommal azt kívántam igazolni, hogy ezen a szokáson szükséges is, lehetséges is változtatni. Az etimológiai utalórendszer átgondolt bővítése természetesen nehezíti a lexikográfus feladatát, de az eredmény remélhetőleg megéri a fáradságot.

1994-ben az egeri nyelvészkongresszuson (még az EWUng. mutatójának szerkesztésére készülve) Etimológia és utalórendszer címmel tartottam előadást (Horváth 1995). A mostani előadásban pedig bizonyos tekintetben megfordítottam ezt a sorrendet: fő céloom mellett igyekeztem azt is bemutatni, hogy a már elkészült utalórendszer termékenyítően hathat a további etimológiai kutatásokra. Az ősi szókészletben meglévő (vagy legalábbis valószínűsíthető) összefüggések feltárása szerintem nem egy esetben az alapnyelvi rekonstrukciók felülvizsgálatára, módosítására is alkalmas lehet.

HIVATKOZÁSOK

- EWUng. = Benkő, Loránd Hg. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 1991: A TESz. utalórendszere és a szláv jövevényszavak, in Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, 275–7.
- Horváth László 1995: Etimológia és utalórendszer, *Magyar Nyelv* **91**, 447–53.
- Horváth László 1996: Új úton az etimológiai összefüggések feltárásában és jelzésében, *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis* **6**, 41–8.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.